УДК 930.2.(477)

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ В УКРАЇНІ 1918 РОКУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СПОГАДІВ СУЧАСНИКІВ

А. Б. Гріділа

Реферат. *Стаття присвячена аналізу спогадів сучасників про квітневий переворот в Україні в 1918 р. Будучи не лише очевидцями, але і учасниками, і організаторами цієї події, мемуаристи подають своє бачення політичної ситуації, що склалася наприкінці першого етапу революції. У центрі уваги перебувають ключові питання, які порушували автори мемуарів, пригадуючи 29 квітня 1918 р., проаналізоване їхнє ставлення до цієї події, виходячи з власних політичних переконань.*

Ключові слова: *мемуари, Українська революція, гетьманський переворот.*

Революційні зрушення, національна свідомість, побудова нової держави – гасла сьогоднішньої України, яка завмерла в очікуванні нових реформ, що мають покращити та полегшити її долю. З такими ж проблемами наша країна зіткнулася майже 100 років тому, коли розпочалася Українська революція. Тобто пошуки шляхів самовизначення України тривають, адже революційні події містять чимало питань, які довгий час залишаються дискусійними для науковців і громадськості. Важливу роль серед них відіграють події квітня 1918 р.

На сучасному етапі дослідження революційних подій 1917-1920 рр. в Україні характеризується залученням до наукового обігу нових комплексів історичних джерел, зокрема мемуарної літератури. Значення її підвищується через недостатню збереженість інших видів джерел з історії цього періоду. До того ж, останніми роками значний комплекс мемуарної літератури став доступним для дослідників завдяки появі в Інтернет-мережі сканованих текстів спогадів і щоденників очевидців та активних учасників подій.

Процес вивчення мемуарів учасників подій 1917-1920 рр. хронологічно та концептуально розгортався у два етапи. На першому, в радянській історіографії на увагу заслуговують роботи Г.В.Стрельського, А.В.Санцевича, В.С.Голубцова, які аналізували спогади і щоденники відомих більшовиків, робітників, селян, червоноармійців, якщо ж згадували мемуари представників інших «таборів» революції, то, звичайно, в негативному світлі [1]. Серед досліджень часів незалежності треба відзначити праці А.Малика, Р.Я Пирога. Автори зосереджуються на творах учасників національних змагань, що зрозуміло, адже останні тривалий час були недоступні. Водночас треба відзначити прагнення показати всю палітру мемуарної літератури про бурхливі події національно-демократичної революції [2]. Відзначимо й джерелознавчі дослідження російських істориків, які намагаються оцінити мемуарну спадщину радянського періоду на нових засадах [3].

Мета даної статті – на основі спогадів представників різних верств українського суспільства показати реакцію на гетьманський переворот 1918 р. у Києві. Відповідно до цього джерельну базу становлять мемуари як діячів прогетьманського руху, так і людей, які, принаймні в той час, не були до нього залучені – військових, науковців, юристів, а також опонентів гетьманства – уенерівців. За жанром це спогади про окремі події або мемуари-історії. Призначення їх – розповісти про ті історчині події, учасником яких був автор. За формою – спогади, написані самими авторами [4].

Отже, у квітні 1918 року, на зміну республіканській прийшла інша модель державності – Гетьманат, характерна для української козацької традиції XVII-XVIII ст. Від часу проголошення до наших днів визначення політичної і правової сутності цього нетривалого державного утворення викликає досить розмаїту палітру оцінок. Творці Гетьманату і прихильні до нього сучасники припускалися певної ідеалізації та перебільшення значення проголошення цієї форми державності [5]. Перш за все, на велику увагу заслуговує оцінка

гетьманського перевороту самим гетьманом – Павлом Петровичем Скоропадським. П.П.Скоропадський - український громадський, політичний діяч, військовик. Походив з козацько-старшинського роду Скоропадських. Офіцер армії Російської імперії, учасник російсько-японської (1904-1905) та Першої світової (1914-1918) воєн. Гетьман Української Держави, один із лідерів, ідеологів монархічного-гетьманського руху. Він є автором «Спогадів» – унікального історичного джерела, яке має особливе значення для історії української революції і державного будівництва 1917-1920 рр. і зокрема, Другого Гетьманату. «Спомини» є цінним документом ще й тому, що Павло Петрович підійшов до справи їх написання зі стратегічної перспективи професійного військовика-генерала. Написані безпосередньо після подій 1917-1918 рр. «Спогади» вражають ясним, відвертим і неоднозначним описом розвитку найважливіших аспектів діяльності Павла Скоропадського як гетьмана України [6].

У своїх спогадах він зазначав, як саме він прийшов до влади, як і чому здійснився переворот: «В первой половине марта 1918 года о власти я не думал. Я скучал от ничего неделания, возмущался, что другие тоже ничего не делают. Видел полную растерянность или же какой-то совершенно необоснованный оптимизм, что вот немцы пришли, теперь наступит полный порядок, и всем будет хорошо. Возмущался немцами, которые, мне казалось, смотрели на нас как на будущую колонию и все прибирали к рукам […] Короче говоря, я хотел создать и быть одним из главарей той мелко демократической партии, учрежденной мною, которая должна была вести к компромиссам между собственностью и неимущими и между великороссами и украинцами» [7]. Адже ІІІ Універсалом Центральної Ради власність на землю була повністю ліквідована, а цей факт абсолютно не збігався з ідеями партії хліборобів, яку очолив Скоропадський, та багатьох селян і дрібних землевласників, які складали більшість населення України. Як пише далі Павло Петрович, Центральна Рада вже знаходилася на стадії занепаду через свою бездіяльність у цей час.

Саме тоді уряди Австро-Угорщини та Німеччини запропонували Скоропадському стати диктатором в Україні шляхом військового перевороту задля подальшої спільної боротьби з більшовиками. Цю пропозицію майбутній гетьман сприйняв неоднозначно. Він розумів, що треба рятувати країну, проте його бентежило співробітництво з німцями: «Я испытывал к немцам чрезвычайно сложные чувства. С одной стороны, они нам были чрезвычайно нужны. Без них Украина была бы то, что представляет собой теперь север – пустыня. С другой стороны, я не мог равнодушно видеть их хозяйствования у нас в Киеве. Я им был благодарен и одновременно с этим слышать о них не мог» [8]. Проте недовго вагаючись, Павло Петрович відповів згодою на здійснення перевороту, про що написав у своїх споминах: «Я все более убеждался, что если я не сделаю переворота теперь, у меня всегда будет сознание, что я человек, который ради своего спокойствия упустил возможность спасти страну, что я трусливый и безвольный человек. Я не сомневался в полезности переворота, даже если бы новое правительство и не могло бы долго удержаться. Я считал, что направление, взятое мною, и ту творческую силу и работу, которую я собирался произвести, само бы по себе дало толчок к порядку, временную передышку, которая, несомненно, восстановила бы порядок и дала бы силу для новой борьбы» [9]. Таким чином, підписавши угоду з німцями, Скоропадський розпочав підготовку до перевороту. Його було заплановано на останній день З'їзду хліборобів – 28-29 квітня 1918 р. Як зазначає гетьман, уже 27 квітня до перевороту вже все було готово: « Для переворота все было готово. Был сформирован охочий полк, преимущественно из офицеров; были посланы во все украинские части агитаторы […] Оружие было в достаточном количестве […] 27-го вечером я поехал на съезд хлеборобов и был поражен видом людей, заполнивших всю улицу перед помещением Союзов […] Этот съезд был своевременен. Единодушие и подъем духа были поразительны. Предполагалось, что съезд продлится два дня и что провозглашение Гетманства будет на второй день. На самом же деле съехавшимся не пришлось долго решать, все было объяснено в три часа дня первого дня. Люди сами этого хотели […] 28 апреля все было уже готово. Мне ничего не приходилось делать» [10]. Цей день автор виділяє для себе як особливий. У споминах він

чуттєво описує свої переживання та думки, що охопили його: «Мне хотелось остаться одному и дать себе ясный отчет во всем том громадном деле, которое я предпринял. Мне хотелось разобраться в своих мыслях и побуждениях. Я понимал, что теперь я переживаю интересное время, что пока все это пахнет кавалерийским рейдом, что все это мне нравится, но что, захватив власть, начнется совсем другая жизнь. Тогда я уже не буду принадлежать себе […] Личных целей у меня не было, или, лучше сказать, что то чувство мелкого, удовлетворенного самолюбия не окупалось бы сознанием той бури, которую я волей или неволей должен вызвать, идя намеченным мной путем» [11].

Особливо емоційно і водночас урочисто Павло Петрович згадує день проголошення його гетьманом: «Наступило 29-е апреля. Встал я нарочно позднее обыкновенного, чтобы меня никто не беспокоил. Съезд открылся в 11 часов дня. Предполагалось, что 29-го я еще не поеду туда, так как хотели в течение дня убедиться, на сколько весь этот, съехавшийся со всей Украины, народ действительно готов к перевороту […] Нужно было иметь людей, готовых защищать нашу идею […] Громадный Киевский цирк был переполнен […] Настроение становилось все более и более повышенным и критика действий правительства (рад) все жестче и жестче […] Тогда я решил, что нечего откладывать на завтра то, что можно сделать сегодня. Мною был издан приказ всем отрядам, не ожидая ночи, как это было решено раньше, немедленно приступить к исполнению своих задач. Я же поехал на автомобиле в цирк […] Мы вошли через боковую дверь. Всюду были расставлены караулы […] Когда оратор назвал мою фамилию и сказал, что предлагает меня провозгласить гетманом, вся масса людей, находившихся в зале, как один человек, встала и громкими криками начала выражать свое сочувствие. Такого энтузиазма я не ожидал. Меня эта встреча глубоко взволновала» [12].

Що стосується саме військового захоплення влади, то треба зазначити, що Павло Петрович не приділяє цьому факту багато уваги у споминах. Він нібито перебував у стані ейфорії, духовного піднесення від церемонії проголошення гетьманства, тому подальші дії військових загонів згадує коротко та поверхово: «В это время мои отряды выступили и захватили учреждения, согласно выработанному порядку […] Сведения стекались у меня в квартире. Всем руководил Дашкевич-Горбацкий. Я в это дело мало вмешивался […] Что там дальше происходило, я не знаю доподлинно» [13].

Відзначимо, що весь процес і підготовку до проведення гетьманського перевороту Павло Скоропадський згадує як власну життєву історію, дуже важливу для нього. Він чітко описує позитивні та негативні фактори, що привели його до влади, пише про свої переживання та думки, висловлює особисті погляди щодо майбутнього України, гостро засуджуючи політику Центральної Ради, яку вважає ворогом українського селянського класу. Зі споминів зрозуміло, що автор глибоко перейнявся сучасною йому політичною ситуацією і єдиним виходом для України бачив державний переворот, який він і здійснив.

Серед тих, хто розділяв погляди П.Скоропадського, виявився і політичний діяч, історик та публіцист Дмитро Іванович Дорошенко. У травні-листопаді 1918 р. він обіймав посаду міністра закордонних справ Української Держави. Д.І.Дорошенко – автор мемуарів «Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 рр.)», які вийшли вперше повним виданням в 1967 році в Мюнхені, а в Україні лише в 2007 році [14]. Спомини відображають не лише діяльність центральних органів української влади, але й працю провінційних адміністрацій, становлення дипломатичної служби України, подають переконливі політичні портрети тогочасних діячів. У своїх спогадах Дмитро Іванович згадує і про квітневий переворот, про який дізнався, перебуваючи на Галичині: «…коли я вже збирався від'їздити до Чернівців, мені в редакції «Діла» показали телеграму про те, що в Києві відбувся переворот […] На мене самого звістка про переворот у Києві зробила якесь дивне враження. Гетьманщина…якось дивно звучало для мене це слово в присутності до сучасних обставин! Реставрувати Гетьманщину, гетьманський уряд, – що ж: це наша стара, традиційно-національна форма державності, з нею зв'язані наші славні спомини […] Для мене – історика, що присвятив стільки часу й думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її

темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією» [15].

Свою прихильність до квітневого перевороту у Києві висловив Володимир Іванович Вернадський – український філософ, мислитель, один із засновників Української Академії Наук, її перший президент. У революційні роки працював в Україні. За часів гетьмана Павла Скоропадського займав посаду голови комісії міністерства освіти та мистецтв. Володимир Вернадський залишив нащадкам щоденник, який вів протягом всього свідомого життя з 1877 до 1944 рр. Щоденник 1918 р. є неповним, проте саме він містить найзмістовнішу частину записів періоду революції та громадянської війни [16]. Про гетьманський переворот Володимир Іванович дізнався не одразу, бо в цей час перебував у Полтаві. В своєму щоденнику він висловився з цього приводу стримано і виступив у підтримку державного перевороту: «Я думаю, что этот переворот для страны все-таки лучше. Рада в значительной степени из предателей и социалистических бездарностей. Ее, кажется, никто не жалеет. Все-таки шовинистического украинства от новой власти не ожидают, и в конце-концов у них есть русское чувство. Наконец, они и более образованы, и более умны» [17].

На окрему увагу заслуговують мемуари Остапа Войнаренка – очевидця і сучасника революційних подій, як він сам про себе зазначив у своїх спогадах «З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918», що вийшли друком у Філадельфії у 1950 р. Судячи з того, що спогади починаються надписом «Славної пам'яті Павла Скоропадського», можемо вважати, що Остап Войнаренко був одним із соратників гетьмана і прибічником квітневого перевороту. Підтвердженням цього є також наступний запис в його мемуарах: «…знову почалося обкидування болотом найкращої доби з нашої недавньої минувщини […] Тому, бувши очевидцем і учасником подій на Україні з років 1917-1920 автор цих спогадів взяв за перо, щоб пригадати старшим, та розповісти молодшим, як ці події відбувалися, а не так, я к це брехливо для особистих і партійних цілей перекручується» [18]. Автор дуже емоційно, з темпераментом писав про те, як він переживає за країну, що тільки гетьман був спроможний її врятувати: «В ці жахливі часи, здавалось, що саме Проведіння послало нам гетьманського нащадка, генерала Павла Скоропадського, що волею нашого найчисленнішого хліборобського стану, став Гетьманом усієї України й Козацьких Військ» [19].

Донцов Дмитро Іванович ще один представник табору прихильників гетьманського перевороту. Він – український літературний критик, публіцист і філософ. У березні 1918 р. переїхав до Києва, де служив у гетьманських урядових структурах і працював над створенням партії «Хліборобів-демократів». За наказом Павла Скоропадського став директором Української Телеграфічної Агенції. Дмитро Іванович залишив спогади, присвячені саме цьому періоду в його житті – «Рік 1918. Київ». З них стає зрозумілим, що його прихильність до державного перевороту зумовлена особистим ставленням до особи гетьмана: «Коли хутко по перевороті 29 квітня, покликав мене гетьман до співпраці, я зразу відгукнувся на це. Що мене до цього спонукало? Передусім сама особа гетьмана Павла. На тлі сірої безбарвності демо-соціалістичного провідництва П.Скоропадський був індивідуальністю. Дальше, він посідав прикмети, яких бракувало центрально-радянцям: мав в собі живчик владолюбства і звичку – командування. Мав фах, що найбільше тоді був потрібний для правителя України: був військовим» [20].

У 1938 р. на честь 20-ліття відбудови Української Держави вийшов Альманах «За велич нації», який являє собою збірку споминів і статей про гетьманський період [21]. У ній знаходимо цілий список сучасників гетьманату, які були яскравими прибічниками цього режиму. Серед них Гомзин Борис Володимирович, який очолював військовий штаб при Павлі Скоропадському. Про квітневий переворот він писав: «…відновлення Гетьманства в 1918 році було порятунком для України від її власного хаосу. І хоч цей порятунок був хвилевий, і хоч український хаос усе ж підмочив, залив і знищив відновлене Гетьманство, проте ця подія, цей проблиск світла в хуртовині безцільного революційного борсання, стала в історії України отим «єгоже»» […] Відновлення Гетьманства в 1918 році стало вихідним

пунктом для організації державницької думки і державницьких сил для дальшої боротьби за власну державу» [22].

Стосовно гетьманського перевороту у вищезгаданій збірці висловився український громадський і політичний діяч Сергій Михайлович Шемет. Він був співзасновником партії «Хліборобів-демократів», належав до ініціаторів скликання хліборобського конгресу, на якому саме і було проголошено гетьманом Павла Скоропадського. Тому недивно, що він згадував про цю подію наступне: «29 квітня 1918 рік треба назвати етапом державного чину […] Гетьманство Павла Скоропадського повстало не з ідеологічного руху інтелігенції чи другої верстви суспільства, а як відповідь патріотичної військової групи на вимогу і стихійний рух хліборобської кляси, підтриманої всіми іншими верствами українського населення, котрі не хотіли соціалізму, а боротися за принцип власності» [23].

Квітневий переворот був підтриманий також представниками військовиків, письменницької еліти та церкви, які вважали цю подію «відродженням нації». Серед перших відзначимо Думіна Осипа Олексійовича – сотника УСС і Армії УНР [24], серед других – Назарука Осипа Тадейовича – письменника і журналіста, який очолював Пресову квартиру УСС [25], серед третіх – Теодосія Теофіля Коструба - священика УГКЦ, церковного історика [26].

Діячі уенерівського табору не шкодували різко тарувальних оцінок щодо своїх ідейних опонентів та «класових ворогів» [27]. Природно, що лідери Центральної Ради намагалися певним чином виправдати свою поразку. Так, Михайло Сергійович Грушевський – голова Української Центральної Ради, визнавав, що «німецька військова сила стала рішучим фактором в Україні». Водночас він звинувачував «різні українські групи», які скористалися ситуацією, щоб скинути соціалістичний кабінет, зломити гегемонію українських есерів, знищити соціалістичні закони Центральної Ради тощо [28].

Володимир Кирилович Винниченко, який очолював Генеральний Секретаріат і став генеральним секретарем внутрішніх справ, прямо вказував, що «державний переворот, учинений німецькими генералами» [29]. Він бачив у цьому процесі лише дві серйозні фігури: Центральну Раду та німецьких військових.

Цілий розділ у своїх спогадах «Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр.» присвятив квітневому перевороту Павло Оникійович Христюк – провідний член ЦК УПСР та селянської спілки, член Центральної і Малої Рад. Павло Оникійович відзначав провідну роль німецьких військових у здійсненні перевороту, проте відмовлявся визнати самостійну роль у ньому прогетьманських сил: «В гетьманському перевороті брало активну участь три сили: німецьке військо під приводом німецьких генералів, поміщики і капіталісти з російськими офіцерами-добровольцями та дрібна українська буржуазія – так звана «Українська демократично-Хліборобська Партія». Самою активною і рішаючою була перша сила – німецьке військо. Вона фактично і провела переворот в порозумінню з другою силою - поміщиками та капіталістами, використавши в декоративних цілях третю силу – дрібну українську буржуазію» [30]. Йому вторить український політичний і державний діяч – Ісаак Прохорович Мазепа. Сам він не знаходився в Києві під час перевороту, а перебував на Катеринославщині, проте в його спогадах «Україна в огні й бурі революції» знаходимо згадку про цю подію: «Про самий гетьманський переворот ми довідалися лише 1 травня, після того як в місті, цілком спокійно і в повнім порядку, відбулася першотравнева маніфестація. Можна собі уявити, яке враження справляло на німців таке повне безвластя в Україні, точніше: непідготованість українців організувати державні апарати влади власними силами. Наслідком цього легко було зробити гетьманський переворот» [31].

Микола Миколайович Ковалевський – член Української Центральної Ради від Полтавської губернії, генеральний секретар і міністр продовольчих справ УНР – зазначив у своїх спогадах, що переворот можна було передбачити, і що Центральна Рада готувалася до нього: «В квітні 1918 року було вже ясно, що німецька головна квартира приготовляється до організації перевороту в Києві […] Ці приготовлення були відомі й нам, і тому протягом березня – квітня наші політичні партії і організації приготовлялися до цієї вирішальної

боротьби і перебудовувались так, щоб у разі перевороту перейти відразу в нелегальне становище і проводити далі боротьбу за здійснення українських визвольних ідеалів» [32].

Н. Полонська-Василенко також не заперечує причетність німецького командування до перевороту й головною причиною називає недовіру німців та австрійців до Центральної Ради на відміну від Павла Скоропадського. Сам квітневий переворот і перші години існування Гетьманської Держави вона, як сучасниця тих подій лаконічно описала у своїх спогадах: «29 квітня 1918р. в Києві зібрався Хліборобський Конгрес. На цей Конгрес прибуло 6.432 уповноважених представника від 8-ми українських губерній. Всього на з'їзді було коло 8.000 учасників, переважно селян. У промовах вони рішуче висловлювали незадоволення політикою Центральної Ради, соціялістичними експериментами і вимагали поновлення приватної власності на землю та утворення міцної влади у формі історичного гетьманату. Присутні обрали одноголосно на гетьмана Павла Скоропадського. Того ж дня в соборі св. Софії єпископ Никодим миропомазав гетьмана, а на Софійському майдані відслужено молебень. Так відбулося проголошення гетьмана Павла Скоропадського. Порівняння з обранням гетьманів, починаючи з Виговського і закінчуючи Розумовським, показує, що це було найбільш велелюдне з усіх обрань» [33].

Досліджені мемуари – результат творчості різних за походженням, заняттями, поглядами і долями людей. Вони побачили світ у різні часи (від 20-х до 70-х років XX ст.), за різних умов. У даному випадку для нас важливе відображення яскравої палітри вражень та емоцій, викликаних квітневим переворотом – від неприйняття і розгубленості до захоплення і бурхливого піднесення. Гостре ідейно-політичне і особистісне протиборство вилилося у формування двох течій – уенерівської і прогетьманської, які не жаліли викривальних епітетів при оцінці одна іншої. Для перших характерна певна ідеалізація цієї форми державності,перебільшення її здобутків. Другі – в якості незаперечної аргументації продовжують наводити різко таврувальні оцінки.

Отже, мемуарна література – складне для аналізу джерело. Окрім суб'єктивності сприйняття, на зміст спогадів впливають умови написання, ідеї, що панують в оточенні автора, іноді докорінним чином змінюючи трактування, і навіть, сутність подій, людських вчинків. Водночас, саме суб'єктивність робить мемуари найціннішим джерелом, даючи можливість дослідникові поринути в атмосферу епохи, відчути її «аромат».

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу воспоминаний современников об апрельском перевороте в Украине в 1918 г. Будучи не только очевидцами, но и участниками, и организаторами этого события, мемуаристы предлагают свое видение политической ситуации, сложившейся в конце первого этапа революции. В центре внимания находятся ключевые вопросы, которые затрагивали авторы мемуаров, вспоминая 29 апреля 1918 г., проанализировано их отношение к этому событию, исходя из собственных политических убеждений.

Ключевые слова: *мемуары, Украинская революция, гетманский переворот.*

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of memories of contemporaries of April revolution in Ukraine in 1918. Having witnessed not only, but also participants, and organizers of this event, memoirists offer the vision of the political situation which is developed at the end of the first stage of revolution. In the center of attention there are key questions which were raised by authors of memoirs, remembering on April 29, 1918. Their relation to this event, proceeding from own political convictions is analysed.

Keywords**:** *memoirs, Ukrainian revolution, Hetman coup.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Стрельский Г.В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г.В. Стрельский. – К.: Вища шк., 1978. – 136 с.; Він же. Великий Жовтень на

Україні у спогадах участників / Г.В. Стрельський. – К.: Вища шк., 1989. – 60 с.; Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР: 1917-1941 / А.В. Санцевич. – К.: Наук. думка, 1981. – 208 с.; Голубцов В.С. Мемуары как источник по истории советского общества / В.С. Голубцов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 114 с.

2. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 - квітень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л ., 1999. – 16 с.; Пиріг Р.Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / Р.Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31-58.

3. Кабанов В.В. Источниковедение истории Советского общества: Курс лекций / В.В.Кабанов. – М.: РГГУ, 1997. – 388 с.; Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / [Ю.П. Бокарев, Л.В. Борисова, С.В. Журавлев и др.]. – М.: Росспэн, 2004. - 741 с.

4. Голубцов В.С. Вказ твір. – С.71; Стрельский Г.В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. – С.168; Кабанов В.В. Вказ. твір. – С.123.

5. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В.Кульчицький, В.М.Литвин, Р.Я.Пиріг, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, В.Ф.Солдатенко, Ю.І.Терещенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 255. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1145-8/978-966-00-1145-8.pdf

6. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Ред. колегія: Пеленський Я. (гол. ред.), Білас Л. ... В. К. Липинського. – Київ; Філадельфія,1995. – С.11. – Режим доступу: http://lib.rus.ec/b/261250/read

7. Там само. – С. 132.

8. Там само. – С. 146.

9. Там само. – С. 144.

10. Там само. – С. 152-153.

11. Там само. – С. 153.

12. Там само. – С. 154-155.

13. Там само. – С. 156-157.

14. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси/Р.Я.Пиріг. - К.: Інститут історії України, 2011. — С. 46. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Pyrih_Ruslan/Ukrainska_hetm_derzhava_1918_roku_Istor_narysy.pdf

15. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920)/ Д.Дорошенко. - Вид. 2-ге. – Мюнхен: Українське вид-во, 1969. – Ч.2. – С.245-246. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/1586-doroshenko-d-moyi-spomini-pro-nedavnye-minule

16. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921/ В.И.Вернадский. – Киев: Наукова думка, 1994. – С. 4. – Режим доступу: http://arran.ru/bookreader/publication.php

17. Там само. – С. 77-78.

18. Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з 1918 року/О.Войнаренко. – Філадельфія: «Америка», 1950. – С. 5. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1515/file.pdf

19. Там само. – С.10.

20. Донцов Д.І.Рік 1918.Київ/ Д.І.Донцов. – Торонто: «Гомін України», 1954. – С.6. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Dontsov/Rik_1918_Kyiv

21. Пасіка Микола, Карпишин Михайло, Коструба Теофіл. За велич нації/М.Пасіка, М.Карпишин, Т.Коструба. – Нью-Йорк: Булава, 1955. – 186 с. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/414-za-velich-natsiyi

22. Гомзин Б.В. У двадцяті роковини відновлення Гетьманства в Україні/Б.В.Гомзин //За велич нації. - Нью-Йорк: Булава, 1955. – С. 18-19. - Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/414-za-velich-natsiyi

23. Шемет С.М. Самостійність, як нездійснена ідея, як декларація, як державний чин/С.М.Шемет //За велич нації. - Нью-Йорк: Булава, 1955. – С. 24-30. - Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/414-za-velich-natsiyi

24. Думін О.О. Гетьман Павло Скоропадський як комендант І Українського Корпуса й Наказний Отаман Вільного Козацтва/О.О.Думін //За велич нації. - Нью-Йорк: Булава, 1955. – С. 52. - Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/414-za-velich-natsiyi

25. Назарук О.Т.Спомини про те, як були перші кроки гетьманської ідеї у Глибині народних мас після великої катастрофи державності/ О.Т.Назарук //За велич нації. - Нью-Йорк: Булава, 1955. – С. 53. - Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/414-za-velich-natsiyi

26. Коструба Т. Історичне значення Української держави 1918 р. /Т.Коструба //За велич нації. - Нью-Йорк: Булава, 1955. – С. 91. - Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/414-za-velich-natsiyi

27. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В.Кульчицький, В.М.Литвин, Р.Я.Пиріг, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, В.Ф.Солдатенко, Ю.І.Терещенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 255. - Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1145-8/978-966-00-1145-8.pdf

28. Грушевський М. По шкоді/ М.Грушевський // Літературно-науковий вістник. — Т. 172 (Кн. XII, грудень).— 1918. — С.33-34.

29. Винниченко В. Відродження нації/ В.Винниченко. — Ч.III. — Відень: «Говерля», 1920. — С.15-16. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1109/file.pdf

30. Христюк П., Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920рр./П.Христюк. - В 4-х т. — Т.3. — Прага: Видавництво Чарторийських, 1921. – С. 3-7. – Режим доступу: http://ukrbiblioteka.org/uploads/books/ _PDF/xrystuk-ukrainska-revolucia-1921.pdf

31. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921./ І.Мазепа. - К.: Темпора, 2003. – С.53. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/istoriya/2388-mazepa-i-ukrayina-v-ogni-y-buri-revolyutsiyi-1917-1921t-1

32. Ковалевський М.М.При джерелах боротьби/М.М.Ковалевський. - Іннсбрук, 1960. – С.475-476. – Режим доступу: http://diasporiana.org.ua/memuari/864-kovalevskiy-m-pri-dzherelah-borotbi

33. Полонська-Василенко Н. Спогади/ Н.Полонська-Василенко. – Київ: «Києво-Могилянська академія», 2011. – С.490-491.